

ЖЕРТВИ ТЕРОРУ

ЯК ДПУ БОРОЛОСЯ З УКРАЇНСЬКОЮ АКАДЕМІЧНОЮ НАУКОЮ

Останніми роками читачі мали змогу ознайомитися з багатьма публікаціями про кривавий терор, розв'язаний сталінськими поплічниками в Україні. Його жертви — інтелігенція, службовці, працівники науки, навіть національні меншини. Атмосфера підозрілості, залякування, ненависті до «інакомислячих» так «загусла», що скрізь вбачали змови, контрреволюційні заклоти, наміри інтервенції, а шпигуни й диверсанти сиділи мало не за кожним кущем, заводською прохідною, лабораторією чи мостовим переходом.

Дослідниками перегорнено чимало сторінок чорних справ. Але ця тема, здається, ніколи не буде вичерпана. Про деякі, досі не висвітлені факти життя в Україні 20-30-х років, і піде мова нижче.

«Спілка визволення України»

Не встигли вщухнути пристрасті, пов'язані зі справою КОЦД ("Київського обласного центру дій"), викритого ДПУ (Державним політичним управлінням) у кінці 20-х років, як органи безпеки підготували новий удар проти української академічної науки. Йдеться про процес над так званою «Спілкою визволення України» (СВУ), який відбувся у 1930 році. До кримінальної відповідальності притягалось 45 чоловік. Половина з них працювала у системі Української Академії наук. Серед них бачимо імена віце-президента Академії, талановитого ученого С.О.Єфремова, відомого історика академіка М.Є.Слабченка.

Спочатку за вироком Верховного Суду Української РСР від 19 квітня 1930 р. С.О.Єфремов, В.Ф.Дурдуковський, Й.Ю.Гермайзе, А.В.Ніковський, Г.К.Голоскевич та К.І.Товкач були визнані винними у створенні й керівництві підпільною контрреволюційною організацією «Братство Української Державності» (БУД), яка ставила за мету тривання збройної боротьби й після 1919 року.

У вироку вказувалось, що БУД на чолі з С.О.Єфремовим з 1920 по 1921 рік готував збройне повстання, керував куркульським та диверсійним бандитизмом в Україні. «Братство» нібито здійснювало масовий та індивідуальний терор проти робітників і селян. Окрім того, воно організовувало на теренах України мережу контрреволюційних бойових організацій.

Потім мова пішла про чергові злочини. Після самоліквідації БУД у 1924 р. його керівники, зокрема С.О.Єфремов, не припинили

контрреволюційної діяльності. Вони розпочали підготовку до створення нової антирадянської організації. Для цього групували навколо себе опозиційно настроєні особи, головним чином з числа колишніх членів партій українських соціалістів-федералістів (УСФ), українських соціал-демократів (УСД), Української партії соціал-революціонерів (УПСР).

Вказувалося, що у 1926 р. С.О.Єфремов разом з В.М.Чеховським, А.В.Ніковським, Л.М.Старицькою-Черняхівською, В.Ф.Дурдуковським, Й.Ю.Гермайзе та О.З.Гребенецьким створили організацію під назвою «Спілка визволення України» (СВУ). Керівниками й активними участками її стала в подальшому і решта звинувачуваних у цій справі. Всі вони склали так звану «Центральну групу» СВУ.

«Спілка визволення України», стверджує вирок, була зв'язана в єдине ціле з однойменною емігрантською контрреволюційною організацією, а також петлюрівським закордонним центром. СВУ ставило за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання з допомогою військ іноземних країн, а також реставрацію капіталістичного буржуазного ладу з військово-фашистською диктатурою.

Суд відмітив, що СВУ мала програму і статут, якими визначалась її побудова на принципах максимальної конспіративності й створення за професійно-функціональними напрямками діяльності п'ятирок-осередків, склад яких затверджувався Президією центральної групи на чолі з С.О.Єфремовим. У такий спосіб створено осередки: автокефальний, кооперативний, літературний тощо.

Спілка визволення України мала організації у периферійних районах України: Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Миколаєві. У відповідності з директивами Центральної групи члени СВУ утворили осередки в Академії наук, науково-педагогічному й медичному товариствах. Здійснюючи розгорнену програму підготовки до збройного повстання, термін якого визначався на 1930-1931 рр. і узгоджувався зі строками іноземної інтервенції, СВУ особливу увагу приділяла добору й вихованню кадрів для майбутніх акцій.

Головна роль відводилася церковній автокефальній п'ятірці, очолюваній В.М.Чеховським. Автокефальна церква та її організації вели роботу серед куркульства, пропагуючи програмні ідеї СВУ, розповсюджуючи заклики до антирадянських виступів, підриву заходів радянської влади з будівництва комунізму.

Далі у вирокі вказано, що для консолідації куркульсько-попівської контрреволюційної молоді навколо СВУ, під безпосереднім керівництвом С.О.Єфремова та В.Ф.Дурдуковського була створена спеціальна бойова терористична організація, її назва — «Спілка української молоді» (СУМ). Вона прийняла програму і тактику СВУ і влилася до неї як складова частина. Очолювали СУМ М.П.Павлушков та В.Ф.Матушевський.

Окрім того, діяли осередки, якими керували: шкільним — В.Ф.Дурдуковський, а також О.З.Гребенецький, педагогічним — Г.М.Іваниця, в Інституті української наукової мови — Г.Г.Холодний, літературним — Л.М.Старицька-Черняхівська. Периферійні філіали СВУ очолювали П.О.Єфремов (Дніпропетровськ), К.П.Товкач, В.О.Щепотьєв (Полтава), П.С.Близнюк (Миколаїв), В.Д.Атамановський (Вінниця), М.Є.Слабченко (Одеса).

Інші визнані винними у проведенні активної контрреволюційної діяльності у складі Центральної групи СВУ, її філіалів та осередків.

Слід відмітити, що 45 членів СВУ, засуджених у Харкові, як випливає з матеріалів справи, складали лише керівне ядро видуманої організації. З досить насиченої інформацією схеми, складеної працівниками ДПУ, видно, що члени Спілки діяли в 31 окрузі України. Усього ж до слідства було залучено 474 особи, а не 5 тисяч, як інколи стверджують іноземні джерела.

Ось чим закінчилося слідство. До вищої міри покарання було засуджено 15, ув'язнено у концтабори — 192 чоловіки. Вислано за межі України — 87, умовно засуджено — 3, увільнено від покарання — 124, передано на розгляд Верховного суду УРСР справи на 45 чоловік. З них за соціальним складом: служителів культури — 118, учителів трудових шкіл — 75, куркулів — 58, учнів — 36, селян-середняків — 26, професорів — 24, а решта — 138 чоловік належали до інших верств населення. З долученої до справи схеми «Про діяльність СВУ по секціях», складеної 4 квітня 1930 р., видно, що не всіх запідозрених вдалося заарештувати. Зокрема, по літературній лінії планувалось притягнути до відповідальності М. і К.Лисенків, М.Рильського — усього 14 чоловік.

У свідомості не одного покоління українського народу СВУ закарбувалася, як націоналістична, ворожа організація, що діяла в Україні у кінці 20-х — початку 30-х рр. Цьому сприяла галаслива необ'єктивна кампанія, проведена у пресі як до, так і після процесу, навмисне викривлення фактів у партійних, історичних та енциклопедичних виданнях. Ще до винесення судового вердикту у кінці 1929 р. газети видрукували повідомлення ДПУ республіки. У ньому мовилось, що відповідними органами розкрита й ліквідована контрреволюційна організація, що іменувала себе «Спілкою визволення України» і ставила за мету повалення Радянської влади в Україні й реставрацію буржуазно-капіталістичного ладу. У той час, коли Радянська влада, подолавши у збройній боротьбі ворогів пролетарської революції, покінчивши з жалюгідними залишками петлюрівських банд і відбудувавши зруйноване господарство, приступила до здійснення великого плану соціалістичної реконструкції й проробила нечувану за розмахом роботу з розвитку української національної культури, об'єднавши навколо себе у цій роботі широкі верстви трудової інтелігенції — антирадянська верхівка націоналістичної інтелігенції, уражена крайнім

шовінізмом й ненавистю до пролетарської диктатури, вступила на шлях зрадницьких розмов і підготовки контрреволюційного перевороту.

Найвідоміші організатори «Спілки визволення України» брали в роки громадянської війни активну участь у боротьбі з радянською владою, підтримуючи зв'язки з отаманами білих банд і підпільними повстанськими організаціями (отамани — Зелений, Ангел, Лозовик, Шляховий та ін.). Деякі з них раніше входили до складу контрреволюційної організації «Братство Української Державності», яка стала попередницею СВУ.

Організаторами СВУ стали колишній керівник буржуазної «Української партії соціалістів-федералістів», член Всеукраїнської Академії наук С.О.Єфремов, колишній прем'єр-міністр петлюрівського уряду в Українській Народній Республіці, діяч УСДРП й нинішній керівник автокефальної церкви В.М.Чеховський, видатний діяч УПСФ, міністр іноземних справ УНР А.В.Ніковський (амністований радвладою, він повернувся з-за кордону для підпільної діяльності), колишній видатний діяч УСДРП, професор Київського УНО, науковий співробітник ВУАН Й.Ю.Гермайзе, завідуючий школою ім. Шевченка в Києві В.Ф.Дурдуковський, педагог О.З.Гребенецький та ряд інших осіб.

Далі у повідомленні стверджувалось: з документальних даних, показань ряду заарештованих членів цієї організації з'ясовувалось, що СВУ підтримувала тісні зв'язки з одним іноземним представництвом в Україні, обговорюючи з ним плани контрреволюційного перевороту і одержуючи через посередництво цього представництва директиви від закордонних емігрантських українських організацій. У компенсацію за посередництво представники цієї імперіалістичної країни одержували від керівників СВУ шпигунські відомості про економічний та політичний стан СРСР.

Повідомлення ДПУ стало сигналом для шельмування СВУ й розпалювання в пресі психозу навколо неї, формування упередженої громадської думки. За задумом ініціаторів публікації, вона повинна була стати своєрідним детонатором для вибуху широкого обурення діями змовників. У свою чергу, настрої, вимоги громадськості мали вплинути як на подальший хід слідства, так і на судовий розгляд його наслідків. І вони не помилилися. Вже наступного дня газета «Комуніст» — орган ЦК і Харківського окружного КП(б)У на першій полосі вмістила публікації про справу СВУ під рубрикою: «Зухвалий замах відщепенців і української контрреволюції з допомогою імперіалістів знищити Радянську Україну викликає хвилю обурення трудящих УРСР». Тут же оприлюднено статті з вимогами харківського і київського пролетаріату про розправу над членами СВУ. Зокрема, робітники і службовці Південно-Західної залізниці, як видно зі статті, висловлювали вдячність вірному стражу революції — ДПУ за «викриття СВУ» і вимагали застосувати до цієї «контрреволюційної банди» такі ж заходи, як і до шахтинських шкідників. «Обурення» висловлювали

представники Всеукраїнського союзу пролетарських письменників і Союзу комсомольських письменників «Молодняк».

22 листопада 1929 р. газета «Чорноморська комуна» на першій сторінці вмістила виклад повідомлень про події, що відбулися в Одесі та інших містах у зв'язку з «викриттям» СВУ. В інформаціях про мітинги робітників Одеси, йшлося про вимоги «вищої міри покарання контрреволюції», Судячи з публікацій, у Всеукраїнській Академії наук також відбулись збори з осудженням «контрреволюціонерів». Про це йшлося в статті «Академія наук висловлює протест і обурення на спробу контрреволюціонерів прикрити інтереси науки інтересами ворожих сил».

Особливо сприяли роздмухуванню пропагандистської кампанії виступи на мітингах і в пресі керівників партійних, радянських і правоохоронних органів. Так, за повідомленнями газет «Комуніст» і «Чорноморська комуна» 23 листопада 1929 р. на мітингу викладачів і студентів вищих навчальних закладів у Харкові, де спалювались солом'яні фігури Єфремова і Чеховського, голова ДПУ В.А.Балицький, зокрема, сказав: «Це не лише демонстрація студентства, це демонстрація підтримки органів ДПУ, котрі ведуть боротьбу з недобитими залишками контрреволюції. Ці залишки пробують організувати змови проти влади робітників і селян. Нас підтримує пролетаріат, всі трудящі нашої країни»... У кінці промови він закликав студентів «...очиститись від усякої багнюки і ще наполегливіше будувати українську пролетарську культуру».

На цьому ж мітингу виступив голова ВУЦВК Г.І.Петровський. Він заявив, що уряд України вживе всіх заходів проти тих, хто гальмує соціалістичне будівництво. Тут же заступник народного комісара юстиції, заступник Генерального прокурора республіки М.Михайлик запевнив присутніх, що Верховний суд республіки з високою відповідальністю поставиться до справи СВУ і у своєму вирокі висловить волю робітничого класу і селянства прибрати зі свого шляху усіх тих, хто хоче йти проти диктатури пролетаріату. Своім виступом він, по-суті, визначив вирішення справи, зневаживши відомий постулат кримінально-процесуального закону: вирок суду повинен базуватися лише на доказах, досліджених на судовому засіданні.

Тенденційна підготовка до розправи з членами СВУ не обмежилася упередженими публікаціями та галасливими мітингами. У діяльність правоохоронних органів втрутилися партійні інстанції, а це недопустимо. Так, 18 грудня Політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад суду над учасниками СВУ. Характерно, що державним обвинувачем призначили М.Михайлика, який привселюдно висловлювався за осудження членів СВУ. Особливого забарвлення судовому спектаклю надавало й те, що громадським обвинувачем виступав секретар ЦК КП(б)У П.П.Любченко. У видрукуваній газетою «Комуніст» 25 і 26 лютого 1930 р. статті він, нехтуючи нормами кримінально-процесуального законодавства, дозволив

собі заявити: «Прилюдний процес покаже перед усім світом, як українські контрреволюціонери виконували каїнову роботу, прикриваючись наукою і званнями вчених».

Справа СВУ стала приводом для оголошення боротьби з автокефальною церквою. У пресі з'явилися висловлювання про її експлуататорську сутність і ворожу спрямованість проти робітничого класу, колгоспного селянства.

«Викриття» групи «контрреволюціонерів» не залишилось непоміченим у Москві. Центр також вніс свою частку в упереджений розгляд кримінальної справи СВУ. Відомо, що сам Сталін направив на адресу Політбюро ЦК КП(б)У листа про справу СВУ. Після обговорення цієї «епістолярії» 30 січня 1930 р. з'явився спеціальний документ, в якому були сформульовані «основні моменти» по справі СВУ. Авторами остаточної редакції були С.В.Косіор, В.А.Балицький, П.П.Любченко. Положення цього циркуляру потім знайшли повторення у звинувачувальному висновку й у вироді.

У Москві 16 лютого 1930 р. на загальноміських зборах інженерно-технічних і наукових працівників з доповіддю «Завдання інженерно-технічних і наукових сил у період соціалістичної революції» виступив А.І.Риков. Голова уряду країни багато уваги приділив питанням шкідництва в науці й техніці, у тому числі контрреволюційній роботі у ВУАН. 21 лютого доповідь А.І.Рикова передрукувала українська газета «Вісті». У ній, зокрема, мовилося: «В Українській Академії наук на чолі з Єфремовим організували штаб контрреволюційної організації, яка поставила за мету знищити радянський лад і замінити його буржуазно-капіталістичним».

Газетна метушня навколо справи СВУ не затухла й після суду над її учасниками. Необ'єктивний підхід до оцінки СВУ на довгі роки перекочував у енциклопедичну та наукову літературу. Наприклад, у Радянській енциклопедії історії України (1972 р.) записано, що «Союз визволення України (СВУ) — контрреволюційна українська буржуазно-націоналістична підпільна організація. У другій половині 1929 р. ДПУ УРСР розкрило СВУ. У 1930 р. відбувся відкритий судовий процес по СВУ. Цей процес показав трудящим України справжнє контрреволюційне обличчя націоналістів, наніс серйозний удар по українському буржуазному націоналізму та його ідеології».

У четвертому виданні «Нарисів історії Компартії України» (Київ, 1977 р.) про справу СВУ мовиться: «Мерзенне обличчя українського буржуазного націоналізму показав відкритий судовий процес над антирадянською шпигунською організацією «Спілка визволення України», яка нелегально діяла в республіці. Не маючи ніякої підтримки у народі, вона покладала всі свої надії на іноземну воєнну інтервенцію і класово ворожі елементи всередині країни. Керівники СВУ встановили зв'язки з розвідками капіталістичних держав і закордонними антирадянськими центрами, за

завданнями яких здійснювали терористичні диверсійні акти й готували збройне повстання. Викриття і розгром СБУ та інших націоналістичних контрреволюційних груп завдали відчутного удару українському націоналізму та його ідеології. Судові процеси над шкідниками і диверсантами підвищували політичну активність і революційну пильність радянських людей».

Потрібно було майже 60 років, щоб встановити справедливість. 11 серпня 1989 р. Пленум Верховного суду республіки відмінив судові рішення у цій справі і припинив її у зв'язку з відсутністю у діях засуджених складу злочину та реабілітував усіх членів так званого СБУ.

За визначенням «відсутність у діях засуджених складу злочину» стоїть нелегка, копітка робота працівників правоохоронних органів у 80-х роках. Знадобилось чимало часу й зусиль, щоб вивчити 237 томів справи, одержати велику кількість документів з архівних установ, провести ретельний аналіз доказів, оцінити їх у сукупності і кожен окремо для визначення законності процесуальних документів, що виносились у ході слідства й судового розгляду. Вивчались також публікації у засобах масової інформації того часу, партійні документи для відтворення політичної атмосфери, штучно створеної прелюдії обґрунтування діяльності ДПУ з розслідування злочину, якого у дійсності не було.

Факти свідчать, що фабрикація доказів по «розкриттю» неіснуючих контрреволюційних організацій переслідувала чисто політичні цілі. Потрібно було підтвердити сталінську тезу про реальність постійно існуючої загрози реставрації капіталізму в СРСР. Прорахунки у політиці пояснювались не авантюристичними рішеннями лідерів країни, а наявністю шкідництва, контрреволюції, у тому числі націоналістичної. Лезо репресій в Україні у першу чергу спрямовувалось проти представників української інтелігенції — учених, письменників, педагогів і т.д. Сталінські ідеологи чудово розуміли, що найбільший опір сваволі і беззаконню може вчинити освічена частина нації. Тому в першу чергу ставилось завдання обезглавити українську націю шляхом усунення її видних представників з політичного й громадського життя. Стає зрозумілим, чому головним організатором СБУ став Сергій Олександрович Єфремов. Цей учений і політик не приховував свого критичного ставлення до радянської влади. Про це свідчать і його записи у щоденнику. Він потрапив до ДПУ й фігурував у справі як один з доказів лідерства Єфремова у діяльності СБУ.

Слід сказати, що незалежні погляди Єфремова, його особисті судження про події в країні і розходження їх з офіційною політикою давно не давали спокою ДПУ. Для компрометації використовувався будь-який привід.

Становище С.О.Єфремова ускладнилося в 1925 р., після повернення з еміграції М.С.Грушевського. Ще за часів Центральної Ради між ними виникли серйозні ідейно-політичні розбіжності. Стосунки виявились

настільки складними, що цим питанням особисто зайнявся Л.Каганович. У щоденниках Єфремов зафіксував, що Грушевський підбурював проти нього колег, розповсюджував усілякі плітки. Так, перебуваючи у Харкові, Грушевський заявив, що Єфремов — петлюривець.

Тертя між відомими вченими ДПУ не поминуло своєю увагою. 5 грудня 1926 р. Єфремов записує: «Якусь вакханалію розводить ДПУ навколо Академії. Тільки за два тижні п'ять чоловік наших працівників викликали, допитувались про Академію, вимагали подавати відомості у подальшому і, одержавши підписку про нерозголошення цього факту, відпускали... А цікавили більш усього стосунки Грушевського, Кримського, Єфремова: хто що говорить, що поробляє...».

Негарну роль відіграв і голова Львівського наукового товариства академік Студинський. Він опублікував у травні 1928 р. у львівській (того часу — закордонній) газеті “Діло” — органі Українського націонал-демократичного об'єднання — статтю «За українську Академію наук», в якій піддав різкій критиці керівництво Академії (у тому числі й С.О.Єфремова) за нібито невмілу організацію роботи у ВУАН, проведення русифікаторської лінії у доборі її працівників.

Єфремов був не з тих, хто мовчки терпів образи. Він написав і надіслав у ту ж саму газету лист-відповідь. Стаття за його підписом «Про двох лицарів» була вміщена на шпальтах газети «Діло» у червні 1928 року.

У ній він аргументував неспроможність і помилковість поглядів Студинського, необґрунтованість і недостовірність висунених на адресу ВУАН звинувачень. Факт публікації статті в закордонній газеті також послужив приводом для громадського осуду Єфремова за контрреволюційність.

Вплинуло на становище Єфремова й те, що він вів принципову боротьбу із засиллям у ВУАН бездарних людей, протекціонізмом. Він виступав також проти обрання деяких впливових осіб академіками, у тому числі М.О.Скрипника, на той час наркома освіти, мотивуючи це тим, що нарком не займався науковою діяльністю. Боровся Єфремов за наукову автономію Академії (про що йому згодом, до речі, й нагадають).

У грудні 1928 р. президія ВУАН прийняла резолюцію, в якій засуджувалась контрреволюційна діяльність Єфремова. Від Заболотного, президента ВУАН, Єфремов довідався, що президія Академії затвердила текст резолюції під тиском, фактично ультиматумом партійних органів: «Або члени президії підпишуть таку резолюцію, або Єфремова зашлють в Наримський край». При цьому Заболотний передав йому обіцянку Скрипника припинити на нього гоніння, якщо таку резолюцію буде прийнято. Її зміст викладено Єфремовим у щоденниках. «Розглянувши справу академіка Єфремова й вислухавши його пояснення, Президія ВУАН:

1) Вважає неприпустимим і суворо засуджує виступ С.О.Єфремова з політичною статтею, спрямованою проти органів Радянської влади в закордонній пресі, яка вороже ставиться до Радянської влади» («Діло»).

2) Президія ВУАН відмічає, що не можна бути академіком Радянської України, не захищаючи її від ворогів і не беручи активної участі у перетворенні в життя заходів Радянської влади і її діяльності у ділі культурного й господарського будівництва.

3) Висловлює несхвалення академіку С.О.Єфремову за його помилкову позицію і, беручи до уваги його заяву у Президію ВУАН, вважає необхідним увільнити його від адміністративної роботи в органах ВУАН, залишаючи за ним тільки наукову роботу, де він міг би виправдати обов'язки громадянина Радянської республіки, про що він говорить у своїх заявах на ім'я ВУАН».

Однак, після затвердження цього документу гоніння на Єфремова не припинились, а посилювались. У лютому 1929 р. відбулись велелюдні зібрання колективів трудящих, на яких приймалися резолюції з засудженням «ворожої» діяльності академіка. В лютому газета «Пролетарська правда» видрукувала статтю «Проти Єфремовщини», де Єфремов зображений виразником ворожої радянській владі ідеології.

18 травня 1929 р. органи ДПУ заарештували 25-річного студента Київського інституту народної освіти М.П.Павлушкова за «приналежність до нелегальної організації, дії якої були спрямовані на повалення існуючого ладу». Потім за ґратами ДПУ опинилась група молоді — Б.Ф.Матушевський, О.Н.Бобир, Є.С.Буртак та ін. Спочатку ДПУ хотіло зібрати «компромат» на С.О.Єфремова, В.Ф.Дурдуковського, а потім, одержавши формальний привід, вдатися до кримінального переслідування Єфремова та інших. Так і було зроблено.

Аналіз матеріалів справи показує, що ніхто з заарештованих на початку розслідування показав про участь в якій-небудь контрреволюційній організації не давав. З протоколів, однак, видно, що від заарештованих наполегливо намагались одержати такі дані. І добились бажаної «зачіпки». Перші показання дали М.П.Павлушков і Б.Ф.Матушевський. Вони повідомили, що у 1923-1925 рр. в 1-й Київській трудовій школі ім. Шевченка діяла організація ТЕЗ (Товариство єдність і згода), куди входили випускники й вчителі. Вона ставила за мету зберігати зв'язки між школою і випускниками. Такі ж свідчення були одержані від Ю.М.Юркевича, В.Д.Солочинського, В.Л.Димнича, Г.В.Мазуренка, В.Ф.Дурдуковського та інших.

Це ДПУ нічого не давало. Повідомлення про участь 1928 року у нелегальній контрреволюційній організації СУМ, створеній М.П.Павлушковым, з'явилися лише після допитів Бобиря, Нечитайла, Слободяника і Матушевського. Потім вже й сам Павлушков зізнався про

існування цієї організації, але назвав її чомусь не «Спілкою української молоді», а «Спілкою визволення України».

27 червня 1929 р. на допиті він повідомив, що вперше про існування СВУ дізнався від родичів С.О.Єфремова та директора 1-ої Київської трудової школи В.Ф.Дурдуковського.

Єфремов знав, що ДПУ добивається від Павлушкова показань і на нього. Так, 8 червня і 2 липня 1929 р., посилаючись на записку, одержану з тюрми від Павлушкова, пише про це у щоденнику. Слідчі, зауважує він, натякають Павлушкову про якісь там показання Єфремова, «мучать хлопця допитами по 12 годин, вимагаючи показань проти Єфремова С.О.».

Таким чином, ще до офіційного порушення кримінальних справ на Єфремова та Дурдуковського в ДПУ авансом отримали на них компрометуючі матеріали. А це вже давало привід для ув'язнення їх під варту.

3 липня 1929 р. заарештували Дурдуковського, 24 липня — Єфремова. Запобіжні заходи — утримання під вартою вжито ще до 41 особи. Арешти тривали до 19 січня 1930 року.

На перших допитах всі заарештовані, за винятком З.Г.Моргуліса, М.Є.Слабченка, В.М.Страшкевича, категорично відмовлялись від своєї причетності до будь-якої контрреволюційної діяльності, у тому числі й СВУ, заявляючи про свою лояльність до радянської влади.

Звинувачувані П.С.Близнюк, В.М.Ганцов, Й.Ю.Гермайзе, Г.К.Голоскевич, А.З.Гребенецький, Г.Н.Іваниця, В.Д.Атамановський, В.Г.Дубровський, В.Я.Підгаєцький, К.Т.Туркало, Г.Г.Холодний, М.М.Чеховський, В.В.Торко і К.С.Шило пояснювали, що про існування СВУ вони вперше почули у ході допитів від працівників ДПУ. Т.М.Слабченко та Л.М.Старицька-Черняхівська дізналися про це з повідомлень газет.

Тоді слідчі «перебудувались». Вони почали застосовувати на допитах дезінформацію, психологічний тиск. Іноді це робилося в наростаючому темпі, що викликало страх, невпевненість, знижувало здатність тверезо оцінювати ситуацію, породжувало відчай, паралізувало свідомість. Знайти які-небудь правдиві пояснення висуненим слідчими доказам ставало дедалі важче. Людина відчувала гіркоту й безсилля від того, що їй не довіряли, мучилася сумнівами щодо своїх суджень, а від тих мук недовго було прийти до визнання провин, яких у дійсності не було. Прикладом слугує Гермайзе. Протягом двох місяців він показував, що нічого не відає ні про СВУ, ні про БУД, що про їхнє існування дізнався від слідчих. І ось в одному з численних протоколів його допитів читаємо: «Врешті-решт мені пред'явили свідчення про СВУ, її функціонерів та учасників. Ці особи, особливо Єфремов, Дурдуковський, Чеховський та Гребенецький чітко пригадують заснування СВУ й мету організаційних моментів її історії. Залишається припустити, що або вони всі разом помиляються, або помиляюся я і не можу пригадати те,

що для мене є безумовною реальністю. Після довгого осмислення я можу визнати правдоподібним друге припущення, а саме — помиляюся я».

С.О.Єфремов, на якого посилається Гермайзе, визнав існування СВУ тільки через два місяці після арешту.

Розслідування велось, виходячи з принципу провинності. Докази своєї невинності мали знаходити самі звинувачені. І якщо не вдавалося спростувати звинувачувальну тезу слідчого, то людина вважалася винною. Показовими є відомості, зафіксовані у протоколі допиту А.А.Болозовича 16 грудня 1929 р.: «Оскільки у розпорядженні слідства є матеріали про мою участь в СВУ, а у мене немає переконливих аргументів, які б спростували ці матеріали, допускаючи, що я міг забути про розмови по справі цієї організації, визнаю себе її членом». Ось так!

Ряд звинувачених після тривалого утримання під охороною (Г.К.Голоскевич, В.М.Дога, Г.І.Іваниця та інші) визнали свою можливу приналежність до СВУ. Мотивація: якщо ця організація існувала, то вони, мабуть, стали її учасниками, оскільки були знайомі з Єфремовим та іншими членами керівного центру.

Так, К.С.Шило, розповідаючи про участь у СВУ, «визнав»: «...У своїх попередніх показаннях я твердив, що безпосередньої участі в організації «Спілка визволення України» не брав. Але тепер я усвідомлюю, що оскільки я спілкувався з Єфремовим, Ніковським, Дурдуковським та іншими, ідеологічно співчував їм та іншим шановним політичним та громадським діячам, котрі імпонували мені своїм авторитетом, то я, очевидно, був членом контрреволюційної організації «Спілка визволення України», хоча і не одержував завдань від керівної ланки цієї організації. Тепер я розумію, що вся робота, радянська й громадська, котру я проводив, була контрреволюційною, хоча, проводячи її, я на шкоду Радянської влади нічого не робив... Пробую згадати і не можу пригадати про роботу в організації як такої і мою особисту участь у ній...".

Слід також відзначити, що у свідченнях членів «керівного центру СВУ» С.О.Єфремова, В.М.Чеховського, В.Ф.Дурдуковського, А.В.Ніковського, Й.Ю.Гермайзе, О.З.Гребенецького, Л.М.Старицької-Черняхівської про час, місце, конкретних ініціаторів створення контрреволюційної організації, обставин здійсненої організаційної діяльності багато суттєвих протиріч.

У справі немає також доказів наявності програми та статуту СВУ. Чотирнадцять звинувачуваних у ході попереднього слідства показали, що їм нічого не відомо про програму та статут організації. Решту з цього питання взагалі не допитували.

Навряд чи можна визнати доведеним сам факт утворення СВУ. Як зазначено у вироку суду, приводом для утворення «Спілки визволення України» у червні 1926 р. став одержаний Єфремовим лист від Л.Чикаленка

з-за кордону. Той повідомляв про заснування українською еміграцією СВУ і висловлював побажання, щоб було створено таку саму спілку й в Україні.

Однак, цього листа в матеріалах справи немає. Питання про його обговорення на засіданні СВУ також не досліджувалося. Зокрема, немає протоколів допитів осіб, які знайомилися з ним. Взагалі, бракує певності, що Єфремов такого листа одержував.

Не на користь висновків суду й попереднього слідства «працюють» матеріали додаткової перевірки, яку проводили слідчі органів держбезпеки у 1989 році, їм, зокрема, вдалося відшукати надрукований у газеті «Діло» за 15 березня 1930 р. лист з Варшави українського ученого-емігранта, Л.Чикаленка, датований 12 березня 1930 р. У ньому той спростовує брехливі повідомлення в радянській пресі про свою причетність до створення СВУ в Україні. Чикаленко у ньому пояснює, що єдиний раз писав Єфремову з-за кордону ще у 1922 році. У листі йшлося про археологічні знахідки, залишені у Києві в Академії наук, а не про політику. На шпальтах цієї ж газети вміщено другий лист Л.Чикаленка (27 березня 1930 р.), в якому він знову категорично спростовує факт переписки з Єфремовим і висловлює припущення, що показання Єфремова на суді або сфальсифіковані, або одержані внаслідок провокації.

Аналіз показань про причетність до діяльності СВУ засвідчив, що в них відсутні конкретні фактичні дані про її існування. Переважна більшість з них пересипана здогадками, припущеннями, котрі не базуються на конкретних фактах, не підтверджуються іншими доказами. Все це викликає сумніви, як у достовірності свідчень, так і висновків, зроблених на цій основі слідством і судом.

У вирокі вказано: «Спілка визволення України» була тісно зв'язана і складала єдине ціле з одноіменною емігрантською контрреволюційною організацією, що існувала за кордоном, і з петлюрівським закордонним центром СВУ, які ставили за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання з допомогою військ іноземних держав, а також реставрацію капіталістичного буржуазного ладу з військово-фашистською диктатурою...». На чому ґрунтується це звинувачення? Як кажуть, а Бог його знає... Звинувачуваний А.Г.Черняхівський, який у 1926 р. виїздив за кордон, повідомив слідству й суду що за завданням С.О.Єфремова зустрічався з представниками емігрантських кіл й інформував їх про створення в Україні СВУ. Але є й інше свідчення... Черняхівський показав, що після повернення він поділився з Єфремовим лише враженнями про поїздку. В.М.Ганцов у ході слідства показав, що під час закордонного відрядження з грудня 1927 р. по лютий 1928р. зустрічався з емігрантами Дорошенком, Лотоцьким, Чикаленком, Прокоповичем, але розмови стосувалися лише побутових проблем. Ніяких доручень від Єфремова він не одержував.

Л.М.Старицька-Черняхівська не визнала звинувачення у зв'язках з німецьким консульством. Вона пояснила, що зустрічалась у Харкові з

німецьким консулом з приводу оформлення документів для виїзду доньки за кордон. Секретар німецького посольства з дружиною у неї бував як приватна особа, спілкувався з усіма, хто перебував на квартирі, у тому числі і з Єфремовим. Інших свідчень, що підтверджували б зв'язки СВУ з емігрантською контрреволюційною організацією, у справі немає.

Суд стверджував, що організація хотіла повалити радянську владу шляхом повстання. Однак, переважну більшість підсудних з цього приводу навіть не допитували. Ряд звинувачуваних, а саме А.А.Болозович, Л.Є.Беднова, М.П.Білий, В.Г.Дубровський заявили, що про підготовку повстання нічого не знали.

Не позбавлений цікавості такий епізод судової справи. В.Ф.Дурдуковський показав, що на кожному засіданні президії СВУ в кінці 1928 р. і на початку 1929 р. розглядалося питання про підготовку повстання в селах. Член «керівного центру СВУ» М.Чеховський у показаннях 29 грудня 1929 року, навпаки, твердив, що СВУ не готувала повстання проти радянської влади, своєю діяльністю вона могла лише ідеологічно впливати на ситуацію. У звинувачувальному висновку наводяться такі показання С.О.Єфремова: «Ми висловлювали думку, що село ще не зовсім позбулося зброї. Що чимало її ще з часів імперіалістичної і громадянської війни зберігається захованою, і в потрібний момент її вистачить для озброєння повстанців. Такий час, вважали ми, прийде приблизно в 1930-1931 рр., коли вказані труднощі, внутрішні і зовнішні, Радянської влади досягнуть найбільшої напруги і дадуть зручний привід для виступу».

Та з матеріалів справи видно: даючи такі показання (вони у звинувачувальному висновку не наводяться), Єфремов тут же їх і спростовує: «Звичайно, ця мілітаристська фантастика не спиралась на солідні аргументи, вона просто бралась на віру і потрібно було втратити всяке чуття дійсності, щоб будувати на ній якісь політичні розрахунки». По суті, у показаннях Єфремова (як і інших звинувачуваних) містяться відомості, що взаємовиключаються. У таких випадках суд або передає справу на дослідження, або виключає такі епізоди з розгляду.

У вироку суду вказано, що одним із методів боротьби проти радянської влади СВУ вважала «індивідуальний терор по відношенню до відповідальних працівників Радянської влади й Комуністичної партії». Чи можна вважати це твердження доведеним? В.Ф.Дурдуковський під час слідства заявляв, що СВУ визнавало терор як метод політичної боротьби з радянською владою. На судовому засіданні він заперечував, що підтримував ідеї повстання й терору.

Позиція С.О.Єфремова на попередньому слідстві була невизначеною. Він визнавав прагнення СВУ до здійснення терактів, але тут же відкидав ці твердження. Що ж до його показань на суді, то вони недвозначно свідчать про негативне ставлення до терористичної діяльності. Про категоричне за-

перечення терору, як форми діяльності СВУ, заявляли Л.М.Старицька-Черняхівська, В.М.Чеховський, В.Г.Дубровський та інші підсудні.

Найдетальнішу інформацію про зв'язки СВУ з закордоном, підготовку повстання й терору, організаційну діяльність, які обговорювалися керівництвом, дав М.П.Павлушков. Однак, оцінюючи його свідчення не можна не враховувати, що до складу «керівного центру СВУ» він не входив, на жодному зібранні цієї організації не був. Можна лише гадати, з яких джерел Павлушков черпав ці відомості.

21 липня 1929 р. він обмовився, що на квартирі Старицької-Черняхівської, коли її гості обговорювали наслідки візиту Ніковського за кордон, він не був, що Єфремов і Дурдуковський про це йому нічого не розповідали, але чомусь він «упевнений», що Ніковський дійсно виїздив зі спеціальним завданням — підготувати та об'єднати українську інтелігенцію, щоб «вона була готова до зміни ладу». На цьому ж допиті Павлушков показав, що, на його думку, між «київським» і «закордонним» СВУ, які очолювали Єфремов та Винниченко, ніякого співробітництва не могло бути через існуючі між ними розбіжності.

Павлушков так і не зміг дати аргументовані відповіді на запитання прокурора про джерела своїх показань. Доказів, що підтверджували б підготовку чи здійснення терактів, немає. Наявні показання звинувачуваних не можуть бути покладені в основу звинувачення без підтвердження їх іншими доказами — це норма оцінки доказів у кримінальному процесі. До того ж свідчення містять суттєві протиріччя і ґрунтуються на припущеннях і здогадах.

Згідно зі звинувачувальним висновком і вироком суду структурно «Спілка визволення України» поділялася на так звані «п'ятірки» (секції), які функціонували в різних сферах суспільного життя й проводили ідеї СВУ в життя.

Одне з центральних місць серед цих «п'ятірок» займала та, що діяла в Українській автокефальній церкві під керівництвом В.М.Чеховського. Між тим, обґрунтованих доказів існування цієї «п'ятірки» і вчинених нею протиправних дій у справі немає.

На суді В.М.Чеховський, підтвердивши свою участь у СВУ, заявив, що йому не вдалося створити церковну секцію, оскільки особи, які могли б увійти до її складу, на його думку, підозрювались ДПУ. Це не дозволяло вести з ними мову про вступ до контрреволюційної організації. Ще на попередньому слідстві він заявляв, що деяких осіб з числа церковних діячів вважав можливими кандидатами у члени цієї організації, але про СВУ все ж нічого їм не розповідав. На судовому засіданні В.М.Чеховський заперечував належність церкви до складу СВУ. Але потім змінив свої показання і підтвердив, що Українська автокефальна церква була складовою частиною СВУ. До речі, цю заяву він зробив наступного дня після відкриття судового

засідання, посилаючись на те, що «вчора він неправильно зрозумів запитання прокурора і дав помилковій відповіді».

Брат В.М.Чеховського — М.М.Чеховський на суді показав, що будучи священнослужителем, не входив в СВУ, хоч і здогадувався про її існування. Брат Володимир повідомляв про можливість висунення його кандидатури до складу СВУ, але потім розмов на цю тему вони не вели. М.М.Чеховський пояснив, що його свідчення на попередньому слідстві є плодом його «спостережень, логічних висновків і здогадок».

Далі М.М.Чеховський заявив, що, спілкуючись з братом і його оточенням, не підозрював про їхню причетність до СВУ і не знав про своє членство у цій організації. Лише тоді, коли його ознайомили з показаннями В.М.Чеховського, що нібито керівництво СВУ затвердило його кандидатуру, він зробив висновок про приналежність до СВУ, хоча нічого там не робив.

Допитані на засіданні суду свідки М.І.Мороз, В.В.Потієнко твердили, що про існування СВУ нічого не знають. Мороз розповідав лише про становище в автокефальній церкві. Потієнко заявив, що про СВУ дізнався з повідомлень у пресі.

Уявний член автокефальної секції СВУ Н.В.Хомичевський також спростував свою участь в антирадянській діяльності. Про це, заявив він на суді, дізнався лише на попередньому слідстві. Таким чином, достовірних доказів про існування «п'ятірки» СВУ, як це видно зі справи, суд просто не мав.

Не звернув суд уваги на недоказовість тверджень слідства про створення під керівництвом Єфремова і Дурдуковського спеціальної терористичної організації «Спілка української молоді». Вивчення і аналіз матеріалів по звинуваченню М.П.Павлушкова і В.Ф.Матушевського, а також архівних кримінальних справ на осіб, які притягнені у 1929-30 рр. до відповідальності за участь у СУМі, з усією очевидністю це засвідчують.

Названу молодіжну організацію Павлушков створив у 1925 році (чи то весною, чи то влітку. Версії різні). Сам він до того заплутався, що зробити як з його показань, так і з показань інших осіб, однозначні висновки неможливо. Особливо щодо причетності до СУМу Єфремова і Дурдуковського.

Павлушков перерахував чимало осіб, які були членами СУМ. Визнали ж своє членство в ній лише Б.Матушевський, Д.Бобир, Д.Кокот, Ю.Виноградов, П.Нечитайло і Г.Слободяник. Але зауважили, що ще до 1926 р. СУМ припинила своє існування. Виходить, що ніякою складовою частиною СВУ вона не була і не могла бути.

Усі члени СУМу дали неконкретні відомості про збори членів цієї організації у 1925 році: одні назвали, що було одне засідання, інші — декілька. На одному з таких зібрань нібито обговорювалася програма, яка передбачала контрреволюційні наміри. Павлушков, Бобир, Матушевський і

Нечитайло заявили слідчим, що вона націлювала на політичний терор проти ряду керівників комуністичної партії і радянської держави.

Але зіставлення їхніх свідчень показує, що, як кажуть, кінці з кінцями не сходяться. На допиті 5 вересня 1929 р. Павлушков визнав, що і в програмі, і в статуті СУМу тероризм не значився (з метою конспірації), а потім підтвердив, що мав наміри вчиняти теракти. Б.Ф.Матушевський іронізував, що усі ці строгі настанови йому «уявлялись не більше, ніж грою», а сам він «ніколи б не зміг виконати покладений на нього терористичний акт». Бобир, визнав, що в дії СУМу входив і терор, але «кого збиралися розстрілювати» — не пригадав. Ю.Виноградов переконував, що ніколи не був прихильником терору. П.Нечитайло розповів, що на зібрані членами організації гроші придбав наган, зразу ж його продав, а за виручені гроші купив продукти харчування. Цей факт у ході слідства чомусь не перевірявся. Г.С.Слободяник наполягав, що теракти у програмних установках СУМу не планувалися, а свідчення Павлушкова і Матушевського про наміри замахів на життя Держинського, Троцького та інших — суцільна вигадка.

Узагальнений аналіз свідчень цих осіб не дає підстав робити висновок, що СУМ мав намір вчиняти акції проти радянської влади. Засудження членів організації до різних строків покарання не обґрунтовані.

Немає у справі доказів і того, що СУМ входила у «Спілку визволення України». Ніхто з перерахованих Павлушковим членів молодіжної організації цього факту не визнав.

Бракує в матеріалах слідства документованих фактів про функціонування в надрах СВУ медичних, педагогічних, шкільних, літературних осередків — «п'ятірок».

«Білими нитками» шита версія про контрреволюційний характер діяльності «Братства української державності», котре, як вказує вирок, створило й очолило СВУ. Гермайзе, Голоскевич, Дурдуковський, Товкач, Моргуліс (він визнав свою приналежність до БУДу) ніяких конкретних даних про практичну контрреволюційну діяльність цієї організації не навели. Никовський показав, що «Буд був створений у зв'язку з виїздом Директорії з Києва і загостренням міжпартійних протиріч». Він діяв як «надпартійна і міжпартійна організація».

Пошлімось і на свідчення Єфремова, одного з керівників БУДу. Ця організація, за його словами, була створена українською інтелігенцією ще у 1898 році для боротьби з царським самодержавством за право українського народу на самовизначення. Після перемоги жовтневої революції члени БУДу дійшли висновку про необхідність скасування цієї організації, оскільки «проголошена більшовиками національна політика» їх «цілком влаштувала». У роки громадянської війни, коли денікінці, захопивши Київ, проголосили гасло «єдиної і неподільної Росії», колишні члени БУДу знову активізували підпільну діяльність. Вона, за тлумаченням Єфремова,

зводилася в основному до агітації серед знайомих за створення самостійної української держави, бо «у той час впевненості у перемозі Радянської влади у мирному будівництві й здійсненні нею національної політики БУД «саморозпустився за непротрібністю». Надалі Єфремов, за його показаннями, прагнув підтримувати зв'язки з колишніми членами цієї організації на «чисто приятельській основі».

Ці свідчення про мету створення і характер діяльності БУДу ніким не спростовані, а сам факт саморозпуску організації у 1924 році підтверджений особами, які входили до її складу.

Таким чином, аналіз матеріалів цієї кримінальної справи з усією очевидністю свідчить про те, що докази, які «підтверджували» інкриміновані злочини, були фальсифіковані. Звинувачення будувалось на неконкретних і суперечливих свідченнях самих звинувачуваних, багато з яких на суді змінили показання. Протиріччя між показаннями у ході попереднього слідства й суду не були усунені, а формальні очні ставки використовувалися для з'ясування малосуттєвих питань.

Більшість осіб з числа тих, хто кваліфікувався як звинувачені, по цій справі до відповідальності не притягалися, оскільки категорично відмовлялися визнати свою провину і причетність до СВУ. На судові засідання їх навіть не викликали. Але це не означає, що їх залишили у спокої: до кримінальної відповідальності їх потім притягали потайки несудові органи.

Речових доказів у матеріалах справи взагалі немає. Прилучені документи — наукові праці, дослідження й публікації аж ніяк не свідчать про злочинну діяльність звинувачуваних.

Ніде правди діти: більшість засуджених мала стійкі політичні погляди й переконання. Вони формувались протягом довгих років політичної, науково-просвітницької й культурницької діяльності. Ці люди критично ставилися до окремих проявів суспільного життя і заходів радянської влади, відкрито обговорювали між собою недоліки в соціалістичному будівництві, пов'язуючи їх з державною політикою. Водночас підтверджень про їхню участь у контрреволюційній організації СВУ для боротьби з радянською владою, за відторгнення України від СРСР не знайдено.

Про недостойний фарс з «розвінчанням» СВУ свідчать також архівні матеріали кримінальних справ тих засуджених у справі СВУ, які з цього приводу притягалися повторно. У 1950 році Особливою нарадою при МДБ СРСР за приналежність до антирадянської націоналістичної організації був відправлений у заслання В.М.Ганцов. У своїх показаннях він відзначив, що у 1930 і 1938 рр. вже піддавався репресіям за участь у СВУ, хоча про діяльність цієї організації нічого не знав, не був її членом. Зустрічаючись за кордоном з представниками української інтелігенції, він також нічого не чув від них про СВУ.

У своїх скаргах від 21 січня, 22 березня і 12 червня 1957 року В.М.Ганцов стверджував, що в СВУ не перебував і до арешту в 1929 році нічого про цю організацію не знав. Відбуваючи покарання, він бачив декого з засуджених у цій справі, зокрема Єфремова і Ніковського. Вони йому розповіли, що СВУ не існувала, була фіктивною, що вони змушені були підтверджувати свою керівну роль у ній, оскільки їм пред'являлись вигадані показання інших осіб, вирвані під тиском слідчих органів.

У ході додаткової перевірки встановлені конкретні факти застосування незаконних методів ведення слідства. На осіб, засуджених у справі СВУ, у процесі попереднього слідства чинився психологічний і фізичний тиск. Так, звинувачуваний В.Д.Атамановський у заяві в ДПУ 14 листопада 1929 року писав: «Безвинно ув'язнений ось уже скоро 3 місяці, не відчуваю якої-небудь прив'язаності до життя і відчуваю, як гине мій інтелект, а я сам стою на грані божевілля. Щоб припинити ці моральні муки, я готовий вам підписати «карт-бланш» або навіть написати свідчення, вигідні вам, щоб у такий спосіб прискорити моє засудження, тому що далі терпіти не можу і бажаю смерті... Не перестану повторювати до своєї погибелі, що всі пред'явлені мені звинувачення... є неправильними, а я невинно і несправедливо морально замучений».

Допущено й грубі порушення кримінально-процесуального законодавства. Зокрема, протоколи допитів (окремі розтягувались на кілька місяців) належним чином не оформлювались, чимало з них не підписані, практично всі звинувачувані писали їх власноручно за довільною формою. Показання не перевірялися, протиріччя у записах не усувались. Основні слідчі документи не відповідали вимогам норм КПК УРСР. Остаточні звинувачення у письмовому вигляді носили загальний характер, не мали належної деталізації. Більшість заарештованих після остаточного звинувачення не допитувались.

Мабуть, працівники ДПУ, причетні до фабрикації справи про СВУ, у той час навіть не припускали й думки про те, що їхнє свавілля повернеться проти них самих. Проводячи незаконні арешти, застосовуючи фізичне й психологічне насильство проти звинувачуваних, фальсифікатори у кінцевому підсумку самі стали жертвами сталінського терору. Таким був неписаний закон інквізиторів 30-40-х років.

«Український національний центр»

Серед теоретичних постулатів про будівництво соціалізму у нашій країні «гідне місце» займала теза: рух до нового суспільства не що інше, як «...процес відколювання від народжуваного соціалізму чужорідних частин». Згідно з таким підходом, все минуле, навіть якщо воно було корисним, належало знищувати. Йшлося не лише про багатоукладність господарства, дрібні селянські господи, а й про цінності духовного загальнолюдського

капіталу. Цим у значній мірі пояснюється той факт, що нерідко під офіційний репресивний прес потрапляли представники старої інтелігенції, які не поділяли пафосу соціалістичної ідеології.

Політика такого роду здійснювалася цілеспрямовано, набувала різних форм. Характерним прикладом може слугувати справа про так званий «Український національний центр» (УНЦ). Виразна її спрямованість проти представників інтелігенції старої формації підтверджується навіть розробленою ДПУ спеціальною анкетною для заарештованих. Серед інших запитань, на які необхідно було відповісти, значились і такі: соціальний стан, або походження до революції; служба й чин у старій армії, при білих, Петлюрі, гетьмані; в установах білих урядів; в яких антирадянських організаціях перебував; участь у політичних організаціях до революції.

Вістря слідчих дій спрямовувалось проти некомуністичних партій, що діяли в ті часи в Україні. Скажімо, з 50 заарештованих у справі УНЦ майже 30 чоловік були членами Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Більшість осіб, яким інкримінувалась участь в УНЦ, були службовцями, працювали в системі народної освіти, в наукових закладах. До них приєднали і двох видних діячів української науки — академіків М.С.Грушевського та М.І.Яворського. Першому, колишньому голові Центральної Ради, відводилася роль керівника УНЦ.

Справі про «Український національний центр» з самого початку надавалось особливе значення. 22 березня 1931 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло питання про діяльність УНЦ. Ця організація тут оцінена як така, що вела далі ворожу соціалізму лінію «Спілки визволення України».

Розслідування проводилося силами працівників ДПУ УРСР у 1930-31 рр. у Харкові. З матеріалів слідства постає «блок українських та галицьких антирадянських партій і окремих груп української контрреволюційної громадськості», створений на платформі «єдиного національного фронту» для боротьби з радянською владою. Він, нібито, виник у 1922-23 рр. за кордоном після об'єднання різних груп української контрреволюційної еміграції. Потім переніс свою діяльність і на всю Україну. На початку 1924 року був створений загальноукраїнський центр.

У звинувачувальному висновку зазначалося, що у 1924-1927 роках УНЦ «проводив широку організаційну роботу по консолідації всіх антирадянських українських сил, впровадженню своїх представників у радянський апарат, захопленню командних позицій у наукових і громадських установах» і ставив перед собою завдання створювати широку мережу повстанських організацій з куркульських та контрреволюційних елементів по всій Україні. Список звинувачень довгий: підтримка систематичних зв'язків з керівними колами II Інтернаціоналу, з урядами капіталістичних країн, котрі очолили б підготовку інтервенції (Польща і

Франція), їхніми дипломатичними і консульськими представництвами в СРСР; розробка планів збройного повстання, наближеного до строків інтервенції; проробка питань постачання зброєю, підготовка терористичних та диверсійних актів на момент повстання; здійснення шпигунської роботи на користь іноземних капіталістичних держав.

Особливо багато уваги приділено «терористичним намірам» членів УНЦ. В одному із слідчих документів записано, що «...на початку 1929 р. відбулося засідання організації, де прийнято рішення: терористичні акти мають проводитися над видатними представниками громадського й партійного життя у Харкові, а саме по відношенню до секретаря ЦК КП(б)У т. Косіора, голови ДПУ т. Балицького та НКпроса т. Скрипника, а в Москві — Генерального секретаря ЦК ВКП(б) т. Сталіна». Бач, на кого замахувались!

Правда, у справі нічого нічого немає, що підтверджувало б цю версію. Формулювання подібних нісенітниць нагадують кадри з відомого кінофільму «Покаяння». Пам'ятаєте? Людину судять за шпигунство на підставі уявних намірів прорити тунель від Бомбея до Лондона...

Прискіпливе і неупереджене вивчення матеріалів справи про УНЦ показало, що майбутні висновки слідства були сплановані ще до одержання потрібних наслідків! Зразково-показова за графічним виконанням схема його проведення прилучена до звинувачувального вироку. Незаповнені у ній «соти» давали можливість «підшукувати» і заносити сюди кандидатів у контрреволюціонери. Ця «творчість» впливала з ідей Сталіна та його оточення про загострення класової боротьби. Це вимагало від карного апарату безкінечного виявлення шкідників у промисловості та сільському господарстві, нагнітання усіма способами атмосфери підозрливості і страху перед шпигунством, тероризмом, внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією. Справа УНЦ мала ще й густе націоналістичне забарвлення, і, за всіма ознаками, йшла попередня підготовка до гучного показового процесу. Та він не відбувся, бо його натхненники не пішли на ризик, оскільки навіть непосвяченим у тонкощі кримінальної казуїстики людям було видно: бракує достатніх і необхідних для цього доказів, звинувачених судила за закритими дверима т.зв. трійка ОДПУ СРСР.

Тепер цілком ясно, що в основу висновків лягли припущення обвинувачів та зізнання звинувачених. Якщо слідчі «відпрацьовували» задалегідь визначені версії, то їхні жертви давали досить суперечливі за змістом показання з одних і тих же обставин та подій, однак, без достатньої перевірки вони визнавалися достовірними.

І ще одне. Суд може визнати достовірними показання підслідних, якщо вони дані добровільно. Давати свідчення — це право підслідного, а не обов'язок. Матеріали з цієї кримінальної справи дають всі підстави для твердження, що такої добровільності не було.

По-перше, практично всі, без винятку, заарештовані «заговорили» про свої злочини не одразу, а через один-три місяці перебування в ДПУ.

По-друге. Що-що, а «вибивати» потрібні «зізнання» працівники ДПУ уміли. Про це з усією очевидністю свідчать матеріали повторних розслідувань апеляцій у партійні та правоохоронні органи у післявоєнні роки. Так, репресований у справі УНЦ М.І.Шраг 11 березня 1965 р. заявив на допиті: «Підчас слідства у 1931 р. до мене застосовували заборонені методи... часті виклики на допити вночі, багатогодинне стояння на ногах під час допитів, крики й образи слідчих Пустовойтова, а іноді Когана фізично й морально замучили мене і деморалізували. Ні про яку організацію я нічого не знав. Шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчого я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих... Відвідини й зустрічі в домашніх умовах з приводу різних сімейних свят зі своїми товаришами Мазуренком, Чечелем, Філіповичем та іншими я видавав за наради учасників контрреволюційної організації. Тобто я писав усе, що від мене вимагали, лишень би мене не викликали вночі і не кричали. Іноді писав і під диктування працівника ДПУ Пустовойтова...»

Ідейним натхненником і організатором УНЦ слідство визнало академіка М.С.Грушевського. На допиті, який провів сам начальник ДПУ УРСР В.А.Балицький, він визнав усе, що йому інкримінувалося. Однак у Москві, куди його привезли з наказу Ягоди, у бесіді з начальником секретно-політичного відділу Аграновим Грушевський прямо заявив, що «не витримав натиску слідчих». Тому його зізнання в ДПУ УРСР щодо діяльності УНЦ є перебільшеними і не відповідають дійсності.

Пояснюючи причини, які змусили дати невірні показання, Грушевський сказав Агранову: «Я не належу до породи героїв і не витримав дев'ятигодинного нічного допиту. Я стара людина, сили мої давно надірвані. У тюрму мене ув'язнили, коли знаходився у грипозному стані... Мені пред'явили цілий ряд томів, де мало не на кожній сторінці фігурувало моє прізвище. Мене переконували у тому, що я ідейний натхненник свого руху і повинен взяти на себе відповідальність за контрреволюційну діяльність організації в цілому..., що, безумовно, приведе до пом'якшення участі усіх притягнутих по цій справі осіб. У стані повної безвихідності та відчаю я погодився підтвердити показання Мазуренка, Чечеля, Косака».

У рапорті на ім'я Г.Ягоди Агранов вказав, що «...ніякої повстанської організації, очолюваної близькими до нього, Грушевського, колами, не існувало, і ніяких повстанських тенденцій у середовищі його політичних друзів не було». Однак, кримінальну справу на Грушевського тоді не припинили, хоча й звільнили з-під варті. Наклепи на інших членів УНЦ так і залишились без спростування.

Неупередженому юристові впадає у вічі відсутність будь-яких доказів щодо провин підозрюваних. Наприклад, у заключному варіанті

звинувачення стверджується, що «...повстанські загони Чернігівщини, Київщини і Полтавщини у загальній кількості 5-6 тисяч чоловік повинні були почати рух в напрямку на Київ і оволодіти ним». Тривожна інформація! Але чому тоді у справі відсутні хоч які-небудь докази, що підтверджували б існування цих загонів? Мабуть, виявлені ворожі бойові осередки так і залишились не знешкодженими. Але це, зрозуміло, неймовірно.

Викликає серйозні сумніви достовірність показань про значну фінансову допомогу, яка нібито надавалась УНЦ з-за кордону. Коли взяти на вибір деякі свідчення, то можна подумати, що гроші контрреволюціонерам сипались, наче з мішка. «Усього... передав мені для контрреволюційної організації на протязі 1928 і половини 1929 р. — 32 000 карбованців. Ці гроші він запропонував мені передати керівнику контрреволюційної організації в Україні Грушевському, пояснивши, що ці гроші з американських джерел та від чехословацького уряду». Або це «...надходили гроші з Парижа... від французьких громадських кіл, близьких за поглядами Бріану...», «...Гроші пересилали контрреволюційній організації... одержані від німецьких соцдемократів», «...центр одержував гроші від польських антирадянських кіл». То чому ж тоді у справі не фігурують звіти хоча б на реквізовані органами ДПУ суми? Це ж неспростовні докази! Як би ці гроші знадобилися нашій бідній державі. Немає їх, бо це — фікція, дітище фальсифікаторів від політики.

У звинувачувальному висновку зазначалось і таке: УНЦ — складова частина розгалуженої галицької контрреволюційної «Української військової організації» (УВО). Додаткові перевірки свідчать, що УВО не існувала взагалі. Справа на цю організацію, як і на УНЦ, фабрикувалася виключно на основі показань звинувачуваних. Репресований за участь в УВО Чехович під час перевірки його справи у 1957 році так сказав слідчому на допиті: «...мене протягом 8-9 діб безперервно допитували. Не мав можливості за цей час відпочити й заснути. Застосовувались також деякі інсценіровки розстрілу... Такий психологічний тиск тривав біля 9 місяців, і я, природно, не витримав і дав потрібні слідчому Бордону свідчення. Усі показання мої були брехливими, від них я потім відмовився». Остаточний вердикт за наслідками перевірки справи про УВО винесла Військова колегія Верховного суду СРСР 11 квітня 1958 року. У цьому документі, зокрема, зазначалось, що «...всі звинувачувані засуджені необґрунтовано, за фальсифікованими матеріалами, а свідчення, які вони давали на попередньому слідстві про свою приналежність до УВО, є вигаданими. Матеріалами перевірки встановлено, що справа про існування на території УРСР розгалуженої контрреволюційної організації УВО, керованої засудженими по даній справі особами, органами слідства сфальсифікована».

Тиск на заарештованих здійснювався не лише слідчими, а й у камерах, де розміщувались нещасні. Так, звинувачений по іншій справі Жуков, який

перебував в одній камері з членами УНЦ, на допиті 18 травня 1931 р. заявив: «...ми утримувались у камері разом з одним звинуваченим по справі «Українського національного центру». І він умовляв усіх обмовлювати себе, допомагав складати підслідним вигадані показання, пояснюючи це тим, що в дійсності такої організації в Україні не було, а створюється вона з метою дискредитації в очах робітників усього світу II Інтернаціоналу. Виставити перед робітниками українську інтелігенцію в ролі ворогів Радянської влади, які зривають соціалістичне будівництво. Ми, інтелігентський прошарок, повинні взяти на «себе місію признати участь у цій контрреволюційній організації і понести певне покарання. Цього вимагає хід розвитку соціалістичного суспільства у нашій країні».

Слід зауважити, що й самі слідчі були «зациклені» на пропагандистських постулатах. Вони були переконані, що для побудови безкласового суспільства «слід не жаліти нічого, аж до людського життя». Нерідко вони пропонували заарештованим давати свідчення на самих себе. Займатися самонаклепами, бо, мовляв, «так потрібно в ім'я вищих інтересів революції». Ігнорувалась традиційна уява про закони, демократію, моральність. Принцип — «успіх революції найвище від усього» — виправдовував правомірність репресій, превентивний захист сталінського політичного гніту.

Ще деякі подробиці, які впливли на поверхню після додаткових перевірок справи УНЦ, зроблених останніми роками працівниками органів держбезпеки. Насамперед, йдеться про грубі порушення процесуального законодавства. Звинувачувані Афанасьєв, Колиух, Шніпко, Гаврилів та інші перебували під вартою до 15 місяців без санкції прокурора; і продовження строків утримання. У постановах про пред'явлення звинувачень відсутні будь-які дані про конкретний склад злочину, що суттєво обмежувало право звинувачених на захист. На це звертали увагу засуджені. А.М.Васильковський у 1959 р. писав, що «...звинувачення мені пред'являлося у загальній формі («Ви член контрреволюційної організації»), без будь-яких конкретних обвинувачувальних даних, без показань інших осіб, без очних ставок і тим більше — документів»...

Виходили за межі діючого законодавства, ставлячи за провину перебування в минулому в різних політичних партіях, буржуазних урядах, білих формуваннях тощо, хоч ці особи постановою Президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1927 року були амністовані.

Показовими у цьому відношенні є перипетії з Грушевським. У справі виявлено копію листа від 14 лютого 1924 року, підписаного головою Раднаркому УРСР Чубарем, головою ДПУ УРСР Балицьким і керуючим справами РНК УРСР Бетою і адресованого Київському губвідділу ДПУ і голові Київського губвиконкому. У ньому вказано, що Раднарком УРСР на клопотання Української Академії наук надає академіку М.С.Грушевському (справа його розслідувалась окремо) право вільного проживання в Україні,

не пред'являючи йому ніяких звинувачень за минулу діяльність, і як особі, що не підлягає обшукам, арештам і переслідуванню. Однак і цей «гарантійний лист» не став перепорою для ДПУ на шляху кримінального переслідування академіка, вигаданого організатора УНЦ.

Про праведність тогочасного судочинства можна судити з того, що, не звернувши уваги на грубі порушення законодавства, колегія ОДПУ СРСР постановою від 7 лютого 1932 р. притягнула осіб, нібито причетних до УНЦ, до різних строків ув'язнення. Правда, члени колегії, мабуть, чудово розуміли ціну «признань» звинувачених. Цим, можливо, пояснюється відносно м'який (як на ті часи) вирок: ув'язнення на строк від трьох до шести років. М.С.Грушевського взагалі звільнили від відповідальності.

Прес терору був неблаганний. Мало кому з в'язнів вдалося повернутись додому. У 1934-41 рр. 33 з 50 колишніх членів УНЦ знову були притягнені до кримінальної відповідальності за антирадянську діяльність і шпигунство. 21 з них розстріляли, 12 — визначили тривалі строки ув'язнення. Більшість так і не дочекалися волі, померли в таборах.

Звернемось до трагічної долі одного з найосвіченіших представників української інтелігенції тих часів — Матвія Івановича Яворського, до речі, єдиного серед заарештованих члена КП(б)У. Доктор економічних, історичних, політичних наук, академік ВУАН. Володів окрім рідної, української, ще російською, польською, чеською, білоруською, німецькою, французькою, італійською, латинською, грецькою мовами.

Парадоксально, але факт! Значний вплив на фабрикацію звинувачень по справі УНЦ справило обговорення наукових поглядів Матвія Івановича, яке почалося ще у середині 20-х років. Такого висновку доходиш після вивчення партійних документів, публікацій у періодичних виданнях. Найгострішій, хоча далеко не добросовісній критиці піддавались такі праці Яворського, як «Історія України у стислому нарисі», «Україна в епоху капіталізму», «Нариси історії революційної боротьби на Україні» (у 2-х томах). Опоненти кваліфікували ці дослідження як дрібнобуржуазні й націоналістичні. Вони вважали, що Яворський перебільшував роль національного руху революційної боротьби, ідеалізував українські дрібнобуржуазні партії, акцентував специфічні шляхи розвитку й розповсюдження марксистських ідей в Україні, недооцінював авангардну роль пролетаріату та діяльність більшовицьких організацій, ігнорував класовий підхід до аналізу громадсько-політичних і культурно-історичних процесів.

У лютому 1929 р. «Правда» опублікувала рецензію П.Горіна на книгу М.І.Яворського «Історія України у стислому нарисі». На думку рецензента, у книзі перекручувався «дійсний історичний розвиток України у ХХ столітті». Це й послужило сигналом до «проробок» Яворського в Україні. У травні 1929 р. в Українському інституті марксизму-ленінізму відбулася дискусія, її учасники кваліфікували методологію Яворського не тільки як

дрібнобуржуазно-націоналістичну, а й прокуркульську, що йшла в руслі «правих ухильників», тобто групи М.І.Бухаріна. До речі, подібні звинувачення тоді пред'являлись багатьом ученим.

У 1929 р. М.І.Яворського усунули від керівництва історичним відділом Українського інституту марксизму-ленінізму. У лютому 1930 р. його виключили з партії. Водночас він змушений був подати заяву з проханням увільнити від обов'язків члена президії ВУАН і секретаря Першого відділення Академії. Незабаром Яворського позбавили й звання академіка...

Слід особливо підкреслити: виключення з партії не стало наслідком суперечливості чи навіть помилковості окремих суджень Яворського. Рішення приймалось після перевірки листа його колишньої дружини, де вона сповіщала про приховування ним деяких фактів своєї біографії до 1920 року, себто до вступу в КП(б)У. Саме на цьому наголошувалось у листі у «Правду», підписаному С.В.Косіором. «Невірно оцінювати справу Яворського як ідеологічне шкідництво, — зауважував він. — Минуле Яворського, розкрите перед чисткою, показує, що він, ніколи не будучи марксистом, просто, як умів, пробував пристосуватися. Документи, що випадково потрапили в наші руки перед чисткою, все це викрили. До викриття його минулого партія ставилася до нього як до людини, котра хоч і робить серйозні помилки з основних питань історії, але яку можна ще виправити. М.Яворський виключений з партії не за свої помилки в історії, а за приховування свого мерзотного минулого. Зрозуміло, роз'яснення й боротьбу з рядом концепцій М.Яворського потрібно продовжувати...».

Критика концепцій М.І.Яворського, як і факт виключення його з партії, були використані для пред'явлення йому тяжких звинувачень за участь в УНЦ та УВО. М.І.Яворського засудили за статтями 58-2, 58-5 і 58-11 Кримінального кодексу РРФСР — на 5 років позбавлення волі.

На третьому році відбування строку в Соловецькому таборі під назвою «Кремль» Матвій Іванович кинув виклик нелюдській машині беззаконня. 30 червня 1935 р. він подав адміністрації табору заяву такого змісту:

Заявление

Настоящим сообщаю, что я отказываюсь от зачетов рабочих дней не только за истекший период, но и вообще. Я считаю таковой (зачет) издевательством над человеком, которого, как и многих других, сталинское «правосудие» сперва бросает в тюрьму за то, что он украинец, не подменявший любви к своей родине на русский патриотизм, «подкрашенный» интернационализмом, — которого названное правосудие без суда осуждает за несуществующее дело на медленное уничтожение в лагере, в условиях тяжелого принудительного труда на полуголодном пайке, в сетях гнусной провокации и нравственных мучений, — а после всего того оно, это правосудие, обещает ему сократить его медленное уничтожение, моральное и физическое — при условии т.н. «перековки», т.е. безропотного

самоподчинення цьому уничтоженню и подкупного славословия его политики.

Я лично «перековываться» не стараюсь, обоготворять «генерального, любимого, родного вождя всех народов» не желаю да и вообще считаю для себя позором таким путем покупать себе волю, тем более, когда десятки тысяч украинской интеллигенции погибает в тюрьмах и лагерях в условиях означенных выше, когда их семьи осуждены на медленную голодную смерть в условиях т.н. «культурной и зажиточной жизни», в условиях сталинской «заботы о человеке», когда сотни тысяч ограбленных украинских крестьян засевают Россию своими костями на каторжных стройках, лесозаготовках и других видах принудительных работ, когда столько же погибает их у себя на родине с голода, хотя как будто и там жить стало «веселей».

Я считаю, что при таком положении вещей на Украине для меня больше будет чести умереть уже вместе с ними в общей нашей каторжной жизни, чем стремиться на волю, чтобы жить жизнью хамелеона, раболепствующего перед современным Пероном и его преториянцами, хамелеона, захлебывающегося в восторге перед политикой национального гнетай крестьянского грабежа в царстве — не строящегося социализма, а всеобщего обмана, провокации и произвола.

Л/н Кремль — Соловки 30/VI-1935 г.

З/к Др. Яворский Матвей Иванович.

Яка сила духу, нескореності й патріотизму! Лист не можна читати без захоплення, гніву і болю.

По-іншому відреагували на виклик господарю великого Кремля майстри провокацій. Не гаючи часу, вони взялись за організацію в таборі «підпільної націоналістичної української організації». Через два роки «змова» «визріла» і була «розкрита». 134 засуджені чекали на свого інквізитора. У звинувачувальному висновку (по справі № 4483 — 1937) зазначалося:

— Ув'язнений Яворський Матвій Іванович, будучи переконаним українським націоналістом, не приховував своїх контрреволюційних поглядів і відкрито агітував серед табірників, головним чином українців, обробляючи їх у контрреволюційному націоналістичному дусі. Усі розмови Яворського серед табірників зводились до антирадянських тлумачень, спрямованих на критику керівництва партії й уряду і всіх заходів, здійснюваних партією...

Серед ув'язнених українців з/к Яворський вів бесіди, спрямовані на те, що українці в ув'язненні повинні триматися непомітно і берегти сили для подальшої боротьби з Радянською владою — після звільнення з таборів...».

За словом — діло. За звинуваченням — покарання, яке нерідко визначалось несудовими органами — «трійками», «двійками», «особливими нарадами». Не став виключенням і Яворський. Особлива трійка УНКВС по

Ленінградській області 9 жовтня 1937 р. заслухала «Справу №103010» оперативної частини Соловецької тюрми ГУДБ НКВС СРСР на 134 чоловіки українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні строки за націоналістичну, шпигунську й терористичну діяльність на Україні. Частина з них, залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжували контрреволюційну, шпигунську й терористичну діяльність, створили в таборі контрреволюційну організацію «Всеукраїнський центральний блок».

По справі звинувачується:

1. Яворський Матвій Іванович, перебуваючи у таборі, систематично вів контрреволюційну націоналістичну роботу. Не приховував своїх контрреволюційних поглядів і відкрито агітував серед табірників, головним чином українців, обробляв їх в контрреволюційному націоналістичному дусі.

Всі розмови Яворського з табірниками зводились до антирадянської тематики, критики керівництва партії й уряду і всіх заходів, здійснюваних партією.

Ув'язнений Яворський серед інших ув'язнених грав роль мученика за український народ. І цю зайняту ним позицію він виклав у офіційній заяві, поданій у червні 1935 року...

...Постановили:

Яворського Матвія Івановича розстріляти».

...Вирок виконано 3 листопада 1937 року.

До цієї трагічної історії залишається додати, що нині всі особи, притягнені до покарання в так званій справі УНЦ реабілітовані.

Добра їм пам'ять!

**Володимир ПРИСТАЙКО,
генерал-майор юстиції,
радник голови СБУ з правових питань**